

Maarif Risalesinde Toplumu Bilgiyle Tanıtırabilme Kaygısı ve Eğitime Yaklaşım
(1891-1896)

The Concern of Introducing the Society to Knowledge and Approach to
Education in the Maarif Risalesi (Sciences Journal) (1891-1896)

Ümüt AKAGÜNDÜZ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, E-posta: umutakagunduz1@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1785-1122

Article Info

Article Type	Research & Theoretical
Received	21.09. 2020
Accepted	15.10.2020
DOI	10.17497/tuhed.797887
Corresponding Author	Ümüt AKAGÜNDÜZ
Cite	Akagündüz, Ü. (2020). Maarif risalesinde toplumu bilgiyle tanıtırabilme kaygısı ve eğitime yaklaşım (1891-1896). <i>Turkish History Education Journal</i> , 9(2), s. 444-466. DOI: 10.17497/tuhed.797887

Öz: Bu araştırma okuma kültürü ile bilgiyi yaygınlaştırma çabalarının Son Dönem Osmanlı tarihindeki seyrini somutlaştırmayı amaçlamaktadır. II. Abdülhamit yıllarında yayımlanan dergiler, gazeteler, risaleler bu seyrin izlenmesine yardımcı olmaktadır. 1891-1896 yılları arasında 238 sayı yayımlanan Maarif risalesi araştırmacılara değerlendirebilecekleri olanaklar sunmaktadır. Antropoloji, arkeoloji, botanik, coğrafya, edebiyat, eğitim, tarih, teknoloji, tıp ve zooloji gibi farklı disiplinlerden yazılara sahip olan Maarif, gelişkin görsel kullanımıyla da ön plandadır. Teknik yeniliklerden, canlılardan, bilimsel ve edebi anlatımlardan oluşan güçlü okuma ağıyla Maarif, bilginin dönüşen karakterini aydınlatma, öğrencilere ve bürokratlara tanıtmıştır. Eğitimde gelişim evrelerinin, kişisel özelliklerin ve yeteneğin önemini ön planda tutan yazılar da risalede yer almıştır. Özellikle Ayşe Sıdika Hanım'ın pedagoji üzerine yayımladığı makaleleri okuyuculara çağdaş eğitim yöntemlerini yansıtmaktadır. Derginin edebi kimliğinden ziyade pozitivist bilgiyi okuma kültürüyle yayma çabalarına odaklanan bu araştırma, tarama modeli ve doküman analizi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada bilimsel okuma kültürü ile bilginin popülerleşmesi işlendikten sonra eğitime yaklaşım analiz edilmiştir. Araştırmanın sonucunda Maarif risalesinden hareketle Osmanlı Devleti'nin son yıllarında popüler bilginin ve okuma kültürünün önemli dönüşümler geçirdiği açığa çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okuma, Eğitim, Pedagoji, Popüler Bilgi, Dergicilik

Abstract: This research aims to embody the course of reading culture and efforts to disseminate knowledge in the last period of Ottoman history. Magazines, newspapers, and journals published during the reign of Abdülhamid II are in a unique position in following this course. The Maarif Risalesi, published in 238 issues between 1891-1896, provides many opportunities for researchers to evaluate this matter. The Maarif Risalesi was at the forefront with its visual use ahead of its time with articles from different disciplines such as anthropology, archeology, botany, geography, literature, education, history, technology, medicine, and zoology. It had a wide range of topics including tea, mineral water, animals such as parrots, whales; diseases such as influenza, cholera, malaria, etc. Furthermore, it introduced the transforming character of knowledge to intellectuals, students, and bureaucrats with its sophisticated and diverse reading network ranging from hair loss to the benefits of electricity. Articles evaluating the importance of development stages, personal characteristics, and abilities in education were also available in the Maarif. In particular, the articles published by Ayşe Sıdika on pedagogy introduce readers to the first reflections of contemporary educational methods in Turkey. This study, which focuses on the journal's efforts to spread positivist information through a reading culture rather than its literary identity, was conducted using the survey model and document analysis, which are qualitative research methods. In this research, the approach to education was analyzed after the scientific reading culture and popularization of knowledge were discussed. As a result, this research was revealed that popular knowledge and reading culture underwent significant transformations in the last years of the Ottoman Empire, based on the Maarif.

Keywords: Education, Journalism, Pedagogy, Popular Knowledge, Reading

Extended Summary

Purpose

The purpose of this study is to embody the kind of contributions an original example made in the contexts of spreading knowledge, increasing reading culture, and transforming

education in Ottoman society. Published between 1891 and 1896, the Maarif Journal also illuminates how knowledge and reading are transformed by positivist principles with its goals, visuals, and rich content.

Method

This study, which is qualitative research, evaluates the themes of reading culture, dissemination of knowledge, and education, based on the Maarif Journal. Qualitative research analyzes the details and depth of the examined subject and the problem instead of its universal dimension. The Maarif Journal, which was published between 1891 and 1896, is one of the richest periodic publications of the world of thought during the reign of Abdulhamit II. In the analysis of the Maarif Journal, which had many articles including reading culture, dissemination of knowledge, and transformation of education, a survey model was used.

Results and Discussion

Maarif did not leave an open door only to literary texts when spreading knowledge. Aiming to develop the culture of reading with scientific, interesting, and popular topics, the journal has integrated its target audience with values unique to this world. What is interesting here is Maarif's effort and capacity to make knowledge ordinary. While the introduction of animals, introduction of the information that facilitates everyday life, the creation of a simplified stack of scientific knowledge, even though it is heavy in places, and the visualization of techniques in Maarif Journal, support the education received at school, it has also created a cluster of knowledge that indirectly criticizes this education. At this point, during the years of Abdulhamid II, when political debate was under control, Maarif discussed politics in different ways. The dissemination of individualized and secular knowledge through simplified cause-and-effect relationships was creating an alternative order alongside the old order.

One of the other topics discussed in Maarif is education. The debate on child education, which increased in intensity during the Second Constitutional Era, essentially became prominent during the reign of Abdulhamit II. Ayşe Sıdika Hanım's articles in the Maarif and her work named "Lessons of Education and Training Methods" are among the reflections of the process. In the second part of the article, the early structuring of child education, that is pedagogy, will be concretized with the articles in Maarif. At this point, the point that should not be overlooked is that the child begins to appear in the Ottoman world of thought as a being and an individual. The reason for Maarif's concern about increasing the mass of information and the culture of reading is to ensure that the child can be cultured in its domestic existence. Ayşe Sıdika Hanım has authored two series of articles titled "With Nurture" and "Nurture" in Maarif. In these articles, published in 10 issues between the 183 and 197th issues of the journal, the author evaluates modern educational methods. Believing that ignorant mothers lead to unnecessary population losses, the author wanted simple everyday information to be disseminated to solve this problem.

Conclusion

While entering the 19th century, the changing reading dynamics and information dissemination channels of the changing Europe created public opinion. For the Ottoman Empire, the qualified human potential was an urgent need. It was clear that this human

potential could be cultivated through steps to be taken in reading culture and in the channels of disseminating knowledge. From the smallest animal to the largest plant, from how the radio works to how the flu germ lived, there is so much data that needs to be learned that it is up to magazines, intellectuals, and books to make people understand them. Maarif, which follows a strong publishing policy that covers all the main areas of information, shows how hungry intellectuals and bureaucrats are for new information. The pages of the Journal, which contain many articles, have created important mental transformations by ensuring that the world-indexed information is processed with positivist principles. Meanwhile, reactions to the dissemination of positivist and earthly knowledge can also be viewed in Maarif. The change in the main title of Maarif, which makes the unity of science and technology visible, the decrease in the frequency of the photographs towards the last issues, and the fact that literary subjects are completely dominant in the journal since the 166th issue, indicate that the process of disseminating the positivist knowledge has not happened smoothly.

Giriş

Okumanın ve bilginin yaşadığı niceliksel ve niteliksel dönüşüm insanlık tarihine yön vermiştir. Okudukça değişen, değiştikçe daha fazla okuyan insan; yarattığı bilgiler ve değerlerle kaderini değiştirdiği gibi çevresini de biçimlendirmiştir. Bugün, okumanın olmadığı bir dünyada uluslararası sistemlerin, kapitalizmin, bürokratik kurumların ve modern insani değerlerin işleyemeyeceği açıktır. Manguel'in (2002: 24) de belirttiği üzere, kendimizi ve çevremizi tanıırken okumak nefes almak gibidir. Okumayı sembollerle hafızaya toplanan bilginin yeniden inşası olarak tanımlayan Fischer (2003: 12-13); "üretim", "aktarım", "tepki", "biriktirme" ve "tekrarlama" oluşan beş evre sayesinde "iz sürme", "dokumacılık", "alet yapımı", "toplayıcılık" ve "yüz tanımanın" erken dönemlerden itibaren okuma ve bilgi edinme süreçlerini yönlendirdiklerini belirtmiştir. Elbette ki bu süreç yazısız anlaşılabilir. Fischer (2003: 15), yazıyı konuşmanın ve düşüncenin yeniden üretiminde ardışık sembollerden, karakterlerden ve işaretlerden yararlanmak olarak tanımlamakta. Düşüncenin yazıyla yeniden üretilme süreci ilginç şekilde bilginin dinamikleşmesinin ya da durağanlaşmasının da kaynağıydı. Polastron'un (2015) da anlattığı gibi okumanın ve yazmanın temel aracı olan kitap ve benzeri araçlar uygarlığın gelişimiyle iç içedir. Fortna'ya (2013: 19) göre, örgütlü bürokratik ve dinsel yapılarca kontrol edilen okumanın özgürleşmesi modern insana kapı aralamıştır. Kurumsal-dinsel ilişkilerin sınırlarından kurtulan okuma, kitleyi bilginin değişen doğasıyla tanıştırmıştır. Dudley'in (1997) belirttiği gibi uygarlığın gelişiminde savaş kadar kalem de etkilidir. Açıkçası, devrimsel dönüşümlerin kökeninde düşüncede, sanatta ve edebiyatta yaşanan keskin atılımların yer alması kalemlerle alakalıdır. Örneğin, alfabe ile demir teknolojisinin kaynaşmasının sınıfsal farklılıkları azalttığını aktaran McNeill (2007: 94-95) okumayla demokratikleşmeyi aynı kefeyle koyar. Kuşkusuz ki bu süreç kapitalist yayıncılığın gelişimiyle yani okumanın ticarileşmesiyle de alakalıydı. Anderson'a göre (1995: 55-57) Reform, matbaanın ve okumanın dönüşümüyle yani kapitalist yayıncılığın ticarileşmesiyle

anlaşılabilir. Sadeleştirilmiş ucuz metinlerle kâr elde eden kapitalist yayıncılar, hemen hemen her kesimden okur kamuoyları yaratmışlardır. Örneğin Darnton (2017), Devrim Öncesi Fransa'sında, karınlarını doyuramadıklarında tepki göstermekten, kamuoyu oluşturmaktan çekinmeyen huzursuz matbaa loncalarına işaret etmekte. Okuma kültürünün resimlerle iç içe geçmesinin katkılarını odaklanan Twyman'a (2009: 117) göre ise çocuk kitapları, doğa ve gezi kitapları, okul kitapları, teknik risaleler, rehber kitaplar, magazinler, bilimsel dergiler ve ansiklopediler zengin resimleriyle herkesi somut dünyayı çekmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde okuma ile bilgi üretiminin seyrini yönlendiren modernleşme dürtüsü olmuştur. Kuşkusuz ki Osmanlı toplumu İslami gelenekten gelen belirgin bir okuma kültürüne sahiptir. Ancak değişen, dönüşen dünyanın yeni koşullarında eski yöntemler ister istemez yetersiz kalmıştır. Tekeli ve İlkin'e (1999: 196) göre, XIX. yüzyıl sömürgeciliği karşısında siyasi bağımsızlığın korunabilmesi Osmanlı Devleti'ni özgün bir modernleşme süreciyle iç içe kılmıştır. Dikkatlice incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin bilginin yaratıcı karakterinden ziyade lojistik karakterini önemsediği görülebilir. Açıkçası burjuvazinin yokluğunda bize özgü bilgi üretim ve okuma alışkanlıkları şekillenmiştir. Bürokratik öncelikler nedeniyle eğitimde yenileşmenin ilköğretim ya da yükseköğretimden önce orta öğretimde yoğunlaşması, salgınların tıp eğitimini zorlaması, icadından hemen sonra telgrafın kullanılması hep lojistik modernleşmenin okuma merkezli örnekleridir. Bütün bunlarla beraber Adıvar'ın (1982: 214) da değindiği gibi çağdaş bilim ülkeyle tanıştırılırken ulemanın eski bilgi üretim yöntemlerini sürdürmesi düalizmi beslemiştir. Bilginin sürdürülebilirliğiyle okuma alışkanlıklarına yayılan bu düalizm ister istemez pragmatik, lojistik modernleşme dinamiklerini yönlendirmiştir.

Okumanın Türkiye'deki seyrini analiz edenler içine Benjamin Fortna ayrı bir yerdedir. Fortna (2013: 35) dini bilginin yanında faydalı bilginin görünürleşmesinin etkilerine işaret eder. Ona göre, somut dünyanın önemsenmesi pratik faydayı gündelik yaşamla bütünleştirmiştir. Açıkçası, çağını yakalamaya çalışan Osmanlı düzenini sadece siyasetle, hukukla anlatmak yeterli değildir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-u Esasi gibi belgeler devleti yeniden organize etseler de önemli olan bu belgelerin toplum tarafından anlaşılmasıydı. Oktay'ın (1993: 18) da belirttiği üzere okuma-bilgi bütünlüğü orta karmaşıklıkta, bilinen bir kaynağa ve yöneticiye sahip, kültürel değerleri yeni formüllerle irdeleyen, oldukça ucuza mal edilebilir popüler kültür metaları yaratıyordu. İşte, bu kültürel metalarla Fortna'nın pratik faydası belirleyicidir. Çünkü son dönem Osmanlısında edebi ve siyasi araçlar kadar okuma araçlarını basitleştirerek bilginin kabul edilebilirliğini arttıran yani pratik faydaya odaklanan dergiler, kitaplar ve gazeteler de vardı.

Lojistik Osmanlı modernleşmesinin teoriye odaklanamaması da bilginin üretilme ve tüketilme biçimlerini yönlendirmiştir. Örneğin, Karpas (2006: 585-586) sosyal bilim kuramlarının Osmanlı toplumunun gerçeklikleriyle bütünleştirilmemelerini eleştirmiştir. II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemleri dergilerinin içeriklerine bakıldığında teorinin yüzeyselliği karşısında kültürel aktarıma odaklanan pratiğin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Mardin'e (2008: 225-227) göre, kültürel sorunlar çözümlenmeden siyasi sorunların sonlandırılmayacağına inananlar; pozitivist, rasyonel düşünceden yararlanan öğretici bir tavır sergilemişlerdir. Bu arada Fortna (2013: 83-84), bir resmî kurumlar ve araçlar birliği yaratan Osmanlı eğitiminin ev içine müdahale edemediğini de hatırlatıyor. Büyük kentlerde yaşayan

öğrenciler, resmî kurumlarda verilen bilgi yığınına farklılaştırabilecek gelişkin kültürel ve toplumsal fırsatlara sahiptirler. Tahmin edilebileceği üzere Cumhuriyet ile birlikte okumanın seyrinin yönlendiren bu fırsatlar artacaktır. Örneğin, Ertan ve Tağmat'ın (2019) Hakimiyet-i Milliye'nin altıncı sayfasındaki genel bilgilere odaklanan çalışmaları pratik faydanın çerçevesini somutlaştırmaktadır.

Arşiv dillerini yerel ve yabancı dillerle bütünleştirebilen tarihçiler, okumanın ve bilgilenmenin kültürel boyutlarını rahatlıkla analiz edebilirler. Ancak Dartnon'un (2020: 280) değindiği gibi okumanın tarihi sanıldığından daha karmaşıktır. Okumanın tarihinin makro niteliğini anlamlandırabilmek ya da mikro karakterini zenginleştirebilmek teorik altyapıyla olasıdır. Sonuç olarak okunan metnin değişmesinden ziyade "değişen okurluğun şekil değiştiren metinleri nasıl yorumladığı?" önemlidir. Bu nedenle okumanın ve bilginin tarihi tek yönlü çalışmalardan ziyade okuma uğraşısının karmaşasında var olan çok yönlülükle desteklenmelidir. Diğer yandan, eğitim tarihinin bu tartışmada merkezi bir konumda olduğu söylenebilir. Ders kitaplarından dergilere uzanan geniş bir ağ, okuma ile bilgilenmenin dinamiklerini yönlendirdiğinden rahatlıkla bütünsel sonuçlara ulaşılabilir. Bu düzlemde çalışma, Osmanlı toplumunda bilginin yayılması, okuma kültürünün arttırılması ve eğitimin dönüştürülmesi bağlamlarında özgün bir örneğin tarihsel katkılarını belirginleştirmeyi amaçlamaktadır.

Yöntem

Bu bölümde yöntem araştırma modeli, veri toplama araçları ve verilerin analizi başlıkları altında sunulmuştur.

Araştırma Modeli

Maarif dergisinden hareketle okuma kültürü, bilginin yayılması ve eğitim temalarını değerlendiren bu çalışma nitel bir araştırmadır. Ölçüm ve gözlemleri kesinlik taşımayan nitel araştırmaların konusu insan davranışlarıdır. Genellikle tümevarım yöntemi kullanılan nitel araştırmalarda hedefe ulaşabilmek için derinlemesine gözlemler gerçekleştirilir. Bu araştırma türüyle irdelenen konunun özellikleri, sembolleri ve betimlemeleri açıklanır. (Arıkan, 2013; Berg & Lune, 2015). Nitel araştırmalar olay ve olguların gerçekleşme karakterine göre bağlamlarından koparılmayan derin analizler ve betimlemeler içerebilirler. Yani araştırmacıdan olay ve olguları kendi bağlamında değerlendirmesi beklenir (Miles & Huberman, 1994). Nitel araştırmada incelenen konu ve belirlenen problemin evrensel boyutundan ziyade detayları ve derinliği analiz edilir (Şimşek & Yıldırım, 2009).

Maarif adlı 1891-1896 yılları arasında yayımlanan dergi, II. Abdülhamit dönemi düşünce dünyasının zengin süreli yayınlarından birisidir. Okuma kültürü, bilginin yayılması ve eğitimin dönüşümünü içeren makalelere sahip olan Maarif'in analizinde tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli belirli bir durumun süreç içindeki dönüşümlerini ve yapısını ortaya çıkartmayı hedefler (Christensen, Turner, & Johnson, 2015).

Veri Toplama Araçları

Veriler toplanırken literatür taraması ile dönemsel belge taraması yapılmıştır. Okuma kültürü ve bilginin yayılımını açığa çıkartan günümüz yerli ve yabancı metinleri kütüphaneler dışında “EBSCOhost”, “ULAKBİM”, “SOBİAD”, “Ulusal Tez Merkezi”, “Dergipark” ve “Scholar Google” tarama ve indeksleme motorlarından elde edilmiştir. Literatürün belirginleştirilmesi sonrasında araştırmanın problem durumuna seslenen orijinal belgelere başvurulmuştur. Derginin sayılarına ulaşabilmek için “Hakkı Tarık Us Koleksiyonu” ile “Mili Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonundan” yararlanılmıştır. Bu bağlamda makalenin amacı için gereksinim duyulan metinler, derginin çeşitli sayılarından temin edilmiştir. Veriler toplanırken öncelikle bilgiyi yayan ve pratikleştiren makalelere daha sonraysa eğitimin dönüşümünü somutlaştıran makalelere odaklanılmıştır. Doğrudan insanlar hakkında veriler toplanmadığından bu araştırma “Etik Kurul Onayı” gerektirmemektedir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde metin analizi kullanılmıştır. İncelenen olay ve olgularla ilgili yazılı bilgilerin detaylandırılarak taranması ve yeniden bütünleştirilmesi anlamına gelen metin analizinde veriler önem sırasına göre tasnif edilerek dönüştürülür (Creswell, 2011). Çalışmada ilk olarak literatür taramasından hareketle okumanın ve bilginin dönüşümü değerlendirilmiştir. 1891-1896 yılları arasında 238 sayı çıkan Maarif ise iki başlıkta sentezlenmiştir. Öncelikle araştırmanın amacına uygun olan Osmanlıca belgeler tasnif edilerek bugünkü dile aktarılmıştır. Maarif’in edebi makaleleri üzerine yapılmış çeviriler olmakla beraber pratik fayda, popüler bilgi çevirileri oldukça sınırlıdır. Makalede yararlanılan metinlerin tamamı tarafımızca çevrilmiştir. Bütün bu değerlendirmeler ve tasnifler sonrasında ilk olarak derginin biçimsel karakteri ile içeriği açığa çıkartılmıştır. Ayrıca bu başlıkta Erdoğan Erbay’ın tezindeki makale-yazar-tarih yoğunluğu göz önünde bulundurularak doğrudan alıntılarla desteklenen değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci başlıktaysa derginin eğitime ve çocuğa yaklaşımı, özellikle Ayşe Sıdika Hanım’ın makaleleriyle irdelenmiştir. Bu kısımda eğitimde neler yapılması gerektiğine dair anlatılan pratik çıkarımlar sentezlenmiştir. Maarif’in görsellere verdiği önemi belirginleştirebilmek için resimler ve fotoğraflardan da yararlanılmıştır. Maarif, Servet-i Fünun ile yoğunlaşan halkı bilgiyle, bilimle ve okuma kültürüyle tanıştırmak kaygısının uzantılarından birisidir. Makalemizin hedefleri bağlamında süreli yayında önemli bir yekûn tutan edebi konular değerlendirilmemiştir. Maarif’in edebi katkılarını sentezlemek isteyen araştırmacılar Erdoğan Erbay’ın “Maarif Mecmuası Tafsili Fihrist ve Bütün Şiirler” adlı emek-yoğun, kapsayıcı çalışmasına bakabilirler (Erbay, 1991).

Bulgular

Maarif Risalesi ile İlgili Genel Bilgiler ve Toplum Bilgiyle Tanıştırabilme Çabası

26 Muharrem 1309 (1 Eylül 1891)-22 Recep 1314 (31 Aralık 1896) tarihleri arasında 238 sayı çıkan Maarif, son dönem Osmanlı basın ve eğitim tarihinin önemli yayınlarından birisidir. İlk sayısında sade bir başlıkla çıkan dergi, her sayınının 20 para, İstanbul aboneliğinin 20 kuruş,

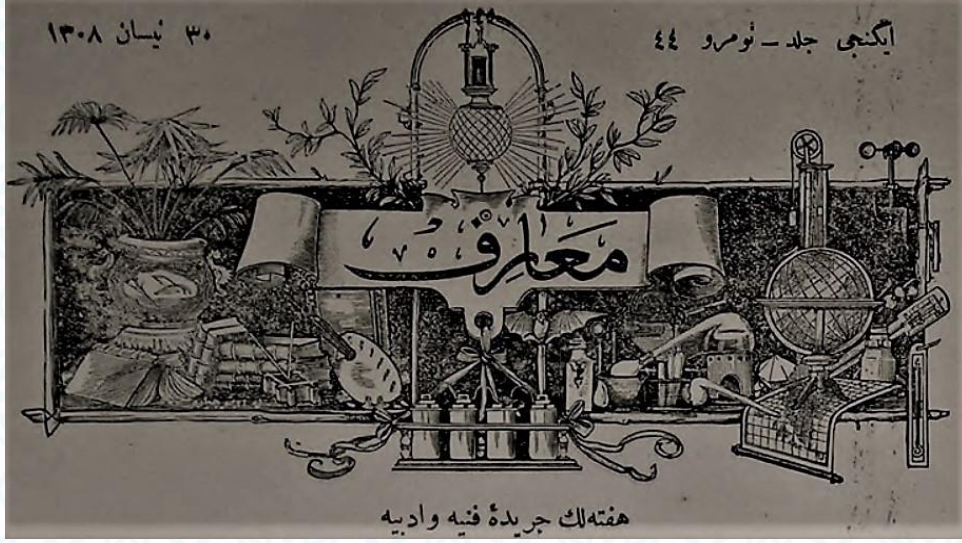
İstanbul dışı aboneliğince 30 kuruş olduğunu aktarmakta. Perşembe günleri yayımlanan derginin idarehanesi “Kaspar Matbaasıdır”. Alt başlığında dergi şunları belirtmiştir: “Siyâsetten mâ’ada her şeyden bahseder. Derc olunmayan evrâk i’âde olunmaz” (Maarif, 1891a: 1). 11 Eylül 1891 tarihli 3. sayıdan itibaren dergiye “Mündericât” yani içindikiler eklenmiştir (Maarif, 1891b: 1). 15 Ocak 1892 tarihli 21. sayısında birinci sayfadaki tasarımını değiştiren yayın, alt başlıkları kaldırarak içindikileri son sayfaya taşımıştır. (Maarif, 1892a: 341). 26 Şubat 1892 tarihli 27. sayısında ikinci cilde geçen Maarif, derginin içeriğini yansıtan özgün bir başlık kullanmaya başlamıştır. “Haftalık ceride-i fennîyye ve edebîyye” alt başlığını ana başlığın altına yerleştiren derginin ücret, abonelik ve basım yerleri aynıdır. Ancak “Mündericât” ilk sayfadan kaldırılarak “Muhteviyât” adıyla son sayfaya yerleştirilmiştir. Önceki sayılardan farklı olarak “Muhteviyât”, “Resimler” başlığıyla da desteklenmiştir (Maarif, 1892b: 1).

14 Temmuz 1892 tarihli 53. sayıda önemli değişiklikler yapılmıştır. Önceki alt başlıklar daha kısayken hedeflerini somutlaştıran Maarif, oldukça uzun bir alt başlık kullanmıştır: “Siyâsetten mâ’ada her şeyden bahseder. Haftalık ceride-i fennîyye ve edebîyye. Terakkîyât-ı fennîyye ve medenîyyeyi vakt ve zamânıyla bildirir. Menâf’i’-i ‘umûmîyyeye müte’allik makâlât-ı edebîyye ve fennîyyeyi ma’a’l-memnûnîyye kabûl ve derç eder. Derc olunmayan evrâk i’âde edilmez.” Ayrıca son sayfada bulunan muhteviyat ve resimler kısmı bu sayıdan itibaren tekrar ilk sayfaya alınmıştır (Maarif, 1892c: 1). 27 Temmuz 1893 tarihli 105. sayıdan itibaren 27. sayıdan beridir kullanılan başlık kaldırılarak, sade bir “Maarif” yazısıyla yetinilmiştir. Alt başlıktaysa matbu yerine rika yazı tipi kullanılmıştır. Yalnız bu sayıdaki ciddi değişiklik gazete tanımlamasının yapılmasıdır. Başlığın hemen altına “Perşembe günleri neşr olunur fennî edebî musavver gazete” notu düşülmüştür. İçindikileri temsil eden “Muhteviyât” ise 2. sayfaya taşınmıştır (Maarif, 1893: 1). 31 Ocak 1894 tarihli 131. sayıda ise 27. sayı ile 105. sayı arasında kullanılan özgün başlık tasarımı yeniden gelmiş “Muhteviyât” ise ilk sayfaya taşınmıştır (Maarif, 1894a: 1). 21 Mayıs 1894 tarihli 138. sayıdan itibaren derginin ilk yıllarından beridir önemsedığı görsellerden yararlanma politikası azalmaya başlamıştır. (Maarif, 1894b: 89). 15 Kasım 1894 tarihli 157. sayıda özgün başlık tasarımı yerini yeniden sade bir “Maarif” yazısına bırakırken bu yazının hemen yanında bulunan 1309 tarihi 1307 tarihiyle değiştirilmiştir. Ayrıca görsel kullanımındaki bilimsellik ve faydalı bilgi kaygıları yerini güzellik ölçüsüne bırakmıştır (Maarif, 1894c: 1). 18 Ocak 1895 tarihli 166. sayıdan itibaren dergide görsel kullanımı sona ererken fenni anlatımların ağırlığı edebi anlatımlara kayar.

13 Aralık 1895’te yeni koleksiyonunun 1. sayısını yayımlayan dergi, 31 Aralık 1896’da son sayısını çıkartmıştır. Bu ikinci koleksiyonda da edebi metinler yoğunudur (Maarif, 1895: 1). Erbay’ın aktardığında göre derginin birinci koleksiyonu büyük boy saman kâğıdına, ikinci koleksiyonuysa küçük boy saman kâğıdına basılmıştır. Çoğunlukla 16 sayfa yayımlanan dergi, yer yer 12 yer yer de 8 sayfa çıkmıştır. Kaspar Efendi, İsmail Safa Bey, Halid Safa Bey ve İbn-i Rif’at Samih Bey belli aralılarla derginin sorumlu müdürlüğünü yapmışlardır. Özellikle Kaspar Efendi’nin emek verdiği sayılarda pratik bilgi ön plandadır. Kaspar Efendi’nin vefatı sonrasında derginin edebi karakteri belirginleşir. Derginin başyazarlığını Nuri Bey yaparken edebiyat kısmıyla Mehmet Celal Bey, askeri, fenni, sınaî kısmıyla Tayfur ve Osman Beyler ilgilenir. (Erbay, 1991: 6-7). Yayımlanan fotoğraflar ve resimlerse süreli yayını daha çekici kılmakta. Dergide antropolojiden tarihe, coğrafyadan biyolojiye ve sanata kadar uzanan çok farklı

alanlarda pek çok fotoğraf ve resim bulunmaktadır. Ek olarak dergide fotoğraf tekniğini ve mesleğini tanıtan yazılar da vardır. (Erbay, 1991: 12).

Şekil 1. Haftalık Ceride-i Fenniyye ve Edebiyye İkinci Cilt, Numara 44, 30 Nisan 1308¹

Derginin Toplum Bilgi ve Okuma Kültürüyle Tanıştırma Kaygısı

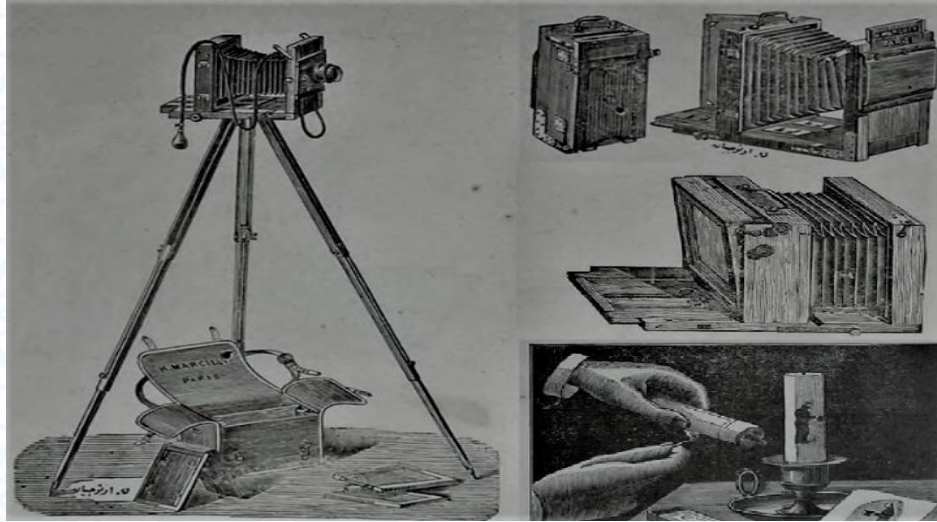
Son dönem Osmanlı tarihinin önemli eğitimcilerinden olan Ali Nazima, hayvanları ve doğayı tanıtan metinler yayımlamıştır. Kaplan, güvercin, deve kuşu, bülbül, kartal, sülün, zürafa, karınca, keklik, kırlangıç, karga, papağan, gergedan, yarası, sincap, deve, köstebek, balina, jeko gibi onlarca hayvanı Maarif'in ilk 70 sayısında tanıtan yazar, anlattıklarının resimlerini de vermiştir. Örneğin yazar, çayı şu şekilde tanıtır: “Çay dâimâ yeşil türer bir ağaç olup bir mikdâr mersin ağacına müşâbeheti(benzerliği) vardır ve kamelya ağacı fasîlâsındandır (aralığındadır). Bu ağaç kendi hâline bırakıldık da sekiz metreden on metre irtifâ'a (yüksekliğe) kadar vâsıl olur (ulaşır) ise de iktitâfı (toplanması) neşv ü nemâsını (gelişmesini) meneder” (Ali Nazima, 1891: 13). Çay ağacının boyuyla ilgili bunları belirten yazar telli turnayı da anlatıyor: “Bu kuşlar sulak yerlerde nehâr kenârlarında ta'ayyüş eder (yaşar). Her ne kadar balık avlamakla meş'gûl olursa da suda yaşayan diğer kuşlar gibi şikârını (avını) ta'kîb etmezler ve suyun dibinden onu yakalamak için aslâ suya dalmazlar” (Ali Nazima, 1892: 44). Jekonun özellikleriyse şöyle: “Bu hayvânın başı büyük ve müselesülşekl (üçgen şeklinde), kulakları gâyet aşikâr, iri gözleri göz kapağından mahrum (yoksun) ve kuyruğu orta büyüklüktedir. Ayakları birbirlerinden gâyet açık beş parmak ile nihâyet bulur” (Ali Nazima, 1893: 284). Ali Nusret ise 39 ile 134. sayılar arasında teknolojiye, coğrafyaya, elektriğe, zoolojiye ve botaniğe odaklanan yazılar kaleme almıştır. Yazar, “Alât-ı rasadiye ve rasathâneler, Pekin Rasathânesi, balon kazaları, Etna Volkanının indifâ'ı, şark halıları, deniz sularının şeffâfiyeti, debâgatü'l elektrikiye, hava ve teneffüs, odaların ısıtılması, bir maden kömürü parçasında neler var?, çiçek üzerine, hakkü'l-elektiriki, kan ağlayan kertenkele” gibi metinler yayımlamıştır. Ali Nusret (1893) odaların ısıtılması konusunda şu önerileri getiriyor:

¹ Telifsiz

Odaların ısıtılması için kullanılan alât ale'l-umûm (genellikle) ocak ve şömineden (cheminée) 'ibâret olmak üzer iki nevi'den mürekkebirdir (meydana gelir). En ziyâde isti'mâl olunan (kullanılan) ocaklar "Açık Ocaklar ve sobalardan ibâret olmak üzere başlıca iki başlıca iki numuneye taksîm edilebilir (ayrılabilir)... Çünkü sobalar cidârları (çeperleri) ile madde-i mahrûkenin (yanıcı maddenin) neşrettiği (dağıttı) harâratın (ısının) bir kısm-ı azîmini cezbederek bâ'de(sonra) bu harâreti gerek harâret-i münteşire (yayılmış sıcaklık) sûtetinde gerek etrâflarında mütemadiyen (durmadan) teceddüd etmekte (yenilenmekte) bulunan havayı bil-temâs tashîh (düzeltmek) sûtettiyle odaya terk ederler (s. 88).

Doktor Andriyadis ise şekerin zararlarından ve şeker hastalığına iyi gelen yiyeceklerden bahsediyor. (Doktor Andriyadis, 1891: 90). "Leke çıkartma usûlü, benekli çiçekler, 'acîb bir çiçek, tutkal, altın hâsılâtı" gibi gündelik hayattan okumalar sağlayan Mehmet Bahaeddin ise yağ, mürekkep, meyve, pas ve şarap lekelerinin nasıl çıkartılabileceklerini örneklemekte. Yazar, şarap lekesi için şu yöntemi öneriyor: "Beyâz yahûd renkli bir kumâştan kırmızı şarap lekesini çıkarmak için kumâşın yıkanacağı hengâmede (zamanda) lekeli mahale birâz yağ mumu sürmeli ve bâ'de (sonra) yıkamalıdır ki bu yıkama zamanında lekeler kâmilen (tamamen) zâ'il olur (ortadan kalmış olur)" (Mehmet Bahaeddin, 1891: 62). Faik Rüştü ise 195 ile 202 numaralı sayılar arasında "Gençlik Hıfzıssıhhası" adlı bir makale dizisi yayımlamıştır. İlk olarak ergenliği anlatan yazar daha sonra beden, düşünce ve ahlak eğitimlerini irdeliyor: "Tütün gençlere katı'yyen memnû'dur (yasaktır). Nikotin nâmında gâyet müessir (etkileyen) bir zehire şamildir (sahiptir) ki tütün isti'mâli (kullanmak) âdet-i menhûsesinde (uğursuz alışkanlık) bulunan gençlere en muzırr (zararlı) ve mühlik (öldürücü) tesîrâtı (etkiye) icrâ eder." (Faik Rüştü, 1897: 387). Diğer yandan "Maymunlar ve kediler, tiyatro eğlenceleri, kuyruksuz kediler" gibi makaleler hazırlayan Hasan Sabri ise 97. sayıda yayımladığı "Buz Üzerinde Bir Şimendifer Hattı" adlı yazısında şunları aktarıyor: "İstikrânın aralıkları rayın boğazına kadar sahk edilmiş (dövülmüş) buz parçalarıyla doldurulmuş ve vida delikleri buzun içerisinde kalacak vechle küşâde olunmuş (açılmış) bâ'de yolun üzerine bol bir su serpilmiştir" (Hasan Sabri, 1893: 195). "Buhâr makinesinin son ıslâhı, yağmur ve dolu tanelerinin sür'at-i sukûtu, Kongo, havâ-yı mahsûrun vücûda olan te'sîri" başlıklı coğrafi ve teknik makaleler hazırlayan Hüseyin Sabri, "Akvâm-ı Kadîmede Islık" adlı antropolojik metnin de şunları aktarıyor. "Tedricen(yavaş yavaş) 'alem-i insâniyyetin ve lisânın terakkîsi (gelişmesi) ıslığı isti'mâlden iskât etmiş (kullanımdan çıkartmış) fakat insanla beraber köpekte uc terakkîye doğru su'ud etmediğinden (yükselmediğinden) insânlar köpeğe karşı ibtidâ alışmış olduğu (başlattıkları) ıslığı muhâfazâ eylemişlerdir" (Hüseyin Sabri, 1893: 38).

Şekil 2. Modern Fotoğraf Aletlerine İlişkin Örnekler²

Lutfipaşalı İsmail Ali de basitleştirilmiş popüler bilgiyi yaygınlaştırmaya çalışmıştır. “Havada seyâhat, zekâ-yı hayvanât, tuzlu suda yumurta, sıcak suyun balıklara tesîri, ateşsiz yürüyen vapurlar” yazarın metinlerinin bir kısmıdır. Denizaltıların gelişimini Fransa ve İtalya’dan hareketle anlatan yazar şu soruyu sormakta: “Denizaltının dahâ bilmediğimiz görmediğimiz pek çok yerlerini ebâtını, ebâtı değil de bile bu yolda bulunan erbâb-ı fûnûnun bir müddet sonra onları tamamiyle bize irâ’e etmeyeceklerini (göstermeyeceklerini) kim tem’în edebiliyor?” (İsmail Ali, 1894: 397). Dergide kadın sorunu hakkında fazla makale bulunmamakta. Osmanlı kadınından ziyade dünya kadınlarını tanıtan metinleriyse Kadri hazırlamıştır. “Alman Kadınları, Kore’de Kadınlar, Japonya’da Kadınlar ve Çin Kadınları” Kadri’nin (1894) makaleleridir.

Kore’de kadınlar serlevhasıyla (başlığıyla) nazarımız bir bendî esâs tutarak bizde bu havâli-yi nîsvânî (bölge kadını) hakkında bâ’zı ma’lûmât (bilgi) vermek istiyoruz. Elyevm (bugün) umûmun nazar-ı dikkatini celb eden (çeken) Kore’ye münhasır (ait) değil herhangi bir kavmin ‘âdât ve etvârı (adet ve tavırları) ve nîsvânî (kadını) terbiye-i etfâl (pedagoji) hakkında, ‘îtâ edilen ma’lûmât-ı fâ’ideden halli değildir (s. 51).

Derginin yayın kurulu da bilgilendirici makaleler yayımlamıştır. “Kuşların lokomotifler tarafından tahrîbi, enflüenza mikrobi, Avusturalyalılar, terbiyeli fareler, satranç, kürre-i ‘arz üzerindeki karalarla denizler, sütü nasıl içmeli?, fotoğrafya, kraolin koleraya karşı istîmâl olunabilir mi?, Kristof Kolomb sakallı mı idi, sakalsız mı?, sıcak su çeşmeleri, kar çiçekleri, elmas ‘îmâli, Ural ve Altay lisânları, yıldırımdan nasıl tevakkî olunmalıdır?, iklimin urûk-ı beşere tesîri, alüminyum ile kâğıdın münâsebeti, tütün dumanlarının bakterilere tesîri, 2000 senelik bir telefon, bazı meyvelerin menşe’leri, Japonya memâlikine dâ’ir bâzı ma’lûmât-ı müfîde, kısa boylular, sönmeyen mum” bu makalelerden bazılarıdır. Ek olarak Maarif 76 ile 136. sayılar arasında belli aralıkla “Şuûnât-ı fenniyye ve medeniyye-i ma’lûmât-ı mütenevvî’ başlıklı bir seri de yayımlamıştır. Örneğin “Dünyanın En Büyük Buharlı Gemisi” başlıklı makalede şunlar anlatılıyor: “Ahiren Londra’da bahra tenzîl kılınan (indirilen) bir gemi buhârlı sefinelerin en

² Telifsiz

büyüğüdür. Bu gemi on beş bin tona nakliyâtında bulunup Liverpool ile Filedelfiya meyânında amed ü şed edecektir (gidip gelecektir)” (Maarif, 1894e: 416). Maarif’in (1892d) bilgilendirdiği konulardan bir tanesi de griptir.

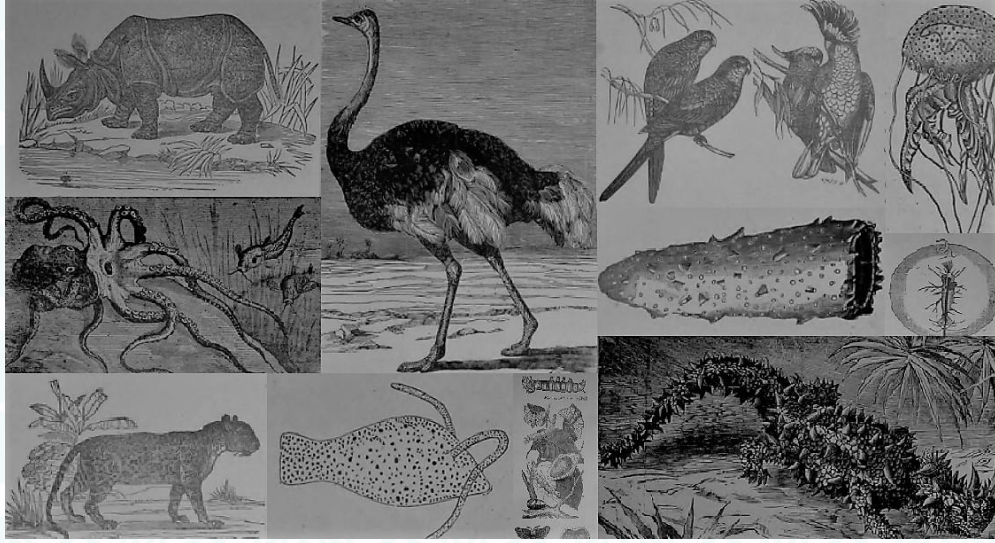
Kürre-i Arz (Dünya) üzerinde yakın zamanlarda ‘umûmîyyetle enflüenza istilâsından bâhisler olunduğu gibi bu sene zarfında yeniden maraz-ı mezkûr (adı geçen hastalık) istilâsına mûsâbîyyet (bir hastalığa tutulmak) cihetiyle mikrop ile mütevaggil (ilgilenen) ‘ulemâ cânibinden (bilim adamlarından) bu husûsâta teşmîr-i sâk ihtimâm olunarak (büyük bir çaba harcanarak) maraz-ı mezkûrun husûsî mikrobunun keşfine gâyret ediliyordu. Netice-i mübâhese (İlmi sonuç) ve mu’âraza-i maraz-ı mezkûrun (adı geçen hastalığı tartışanlar) süratle sâri intâni müthiş ‘umûmî bir maraz olduğu karârgir olmuştur (süratle insandan insana geçen bir mikrop olduğuna karar verdiler) (s. 22).

Ali Nazima gibi popüler ve gündelik konuları yoğunca ele alan bir başka yazarsa Avanzade Mehmet Süleyman’dır. Yazar, 11 ile 97. sayılar arasında “Mesele-i hesâbîye, fırında buz i’ mâli, faydalı ilaçlar, kayarak hareket eden şimendifer, sıçrayan para, sakallı kadınlar, dumandan istifâde, sütlaç, bir kâğıt nasıl ikiye ayrılır?, yeni icâtlar: limon sıkın, yeni bir oyuncak, üflemele suyu kaynatmak, eylül yahût sivrisinek avı, kuşlar terennümü nasıl öğrenir?, saçların dökülmesine karşı çare, Komor Adaları ve ahâlî-i mahallîyesi” gibi yazılar yayımlamıştır. Avanzade Mehmet Süleyman (1893), saç dökülmesi üzerine şunları söylüyor:

Bazı insânların saçları dökülür. Bu hâl ihtiyârlara mahsus (özü) değildir. Gençlerde bile vâki’ olur (meydana gelir). Bir tâkım usûller beyân edilirse de bir fâideye intâc edemez (sonuçlanmaz). Fransalı doktor âtîdeki iki tertîbi tavsiye ediyor. Diyor ki tertîbâtın sıhhati hakkında bizzât tavsiye ettiğim zâtlardan aldığım mektûplarda ve gerek şifahen (sözle) vukû’ bulan mükâlememizde cümlesi de netâyîc-i hüsniyye muvaffak olduklarını (başarılı olduklarını) beyân ediyorlar (s. 287).

Bilgiyi popülerleştiren bir başka isimse Nusret Hilmi’dir. “Hârikulâde cüsseli insânlar, kahve, kürre-i kamer’de niçin hava yok?, sinekler, yirmi iki parmaklı adam, bir beyaz kırlangıç, fergon yılanları, Romalılar zamânında Karadağ” yazılarından birkaçıdır. “İnsânlara Müşâbih Kayalar” başlıklı makalesinde Nusret Hilmi şunları aktarıyor: “Galiçya’da vâki’ Krakovya’dan idârehâne-yi mezkûreye (adı geçen idareye) gönderilen bir mektûba nazaran Kosyalika denilen vadinin civârında tabîiyâtın kemâl-i mahâretiyle (ustalığıyla) tıraş eylemiş olduğu büyük bir baykuş bulunduğu anlaşılıyor” (Nusret Hilmi, 1893: 300).

Şekil 3. Maarif'te Biyolojik Çeşitliliği Yansıtan Resimlerden³

“Kürre-i ‘Arzın maden kömürlerince serveti, istikbâlin filiz-i madenisi olan alüminyum, balıklarda zehir, sefineye benzer büyük bir balon, bakteriya yani tufeylâtın ehemmiyeti, deniz suyunda altın ve gümüş, kafatasının fethi ‘amelîyât-ı cerrâhîsinden sonra kuvâ-yi zihnîyyenin silahpezir olması” gibi metinler hazırlayan Nüzhet (1892) ise bakterileri şu şekilde değerlendiriyor:

Tufeylîyâtı (küçük canlıları) büsbütün fenâ tanınamalıyız. Çünkü hayvânât-ı mezkûre gerçi esbâb-ı felâket, müvelledâtımız (zarar vermek içim doğmuş olsalar da) ise de câlib-i menfa‘at oldukları (faydalı oldukları) da inkâr olunamaz. Bunlar düşmanlarımız olmakla beraber en samîmî dostlarımızdır. Fî’l-hakîka (gerçekte) tufeylât olmasa çiçek, difteryâ, kızıl hastalık ve sâ’ir emrâz-ı sârîyyeden (bulaşıcı hastalıklardan) hiçbirini görülmezdi. Fakat dâ’imâ başlıca gıdamızı teşkîl eden birçok şeylerin istihzârı (hazırlanması) da mümkün olmazdı (s. 78).

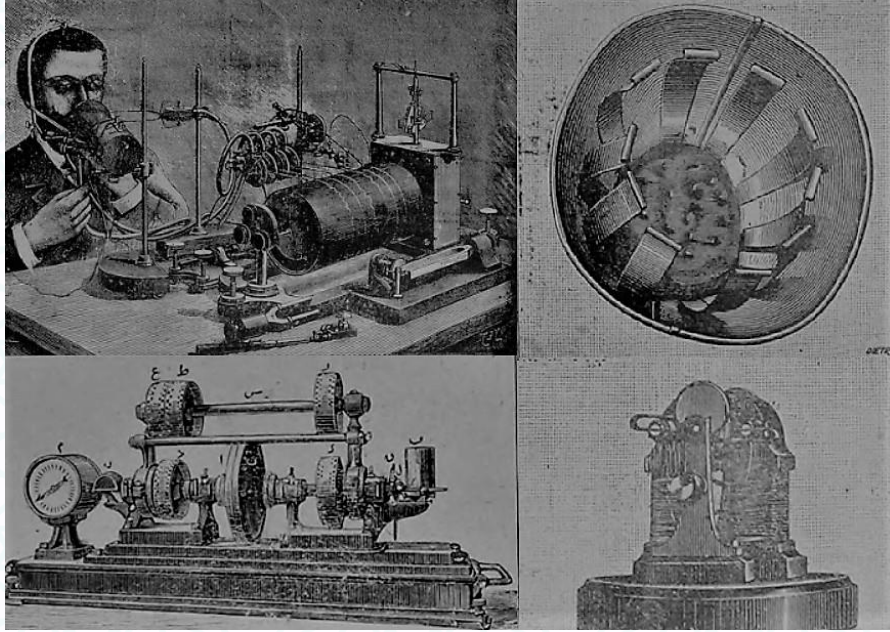
8 ile 136. sayılar arasında sağlıkla ilgili bilgiler veren Doktor Şükrü Kamil; “Diş çıkarma, verem hakkında yeni bir usûl-i tedâvi, terkakkiyât-ı tıbbîyye, lokanta ve lokantacılar, mikrop istîlâsına karşı tedâbir-i sıhhiyye, ruşeym ve cenin, kolera hakkında tedâbir-i sıhhiyye, emrâz-ı asabiyye tedâvîsinde yeni bir usûl, kekemelik, çikolata, İngiltere’de çiçek aşısı, kalb mi dimâğ mı? gibi metinler yayımlamıştır. Yazar, koleranın geçmişi şu şekilde anlatıyor: “Nihâyet Koch’un yedinci ve son raporu Kalkûta’dan dört martta yazılmış olup bundan kolera mikroplarının sına‘î teşkîl edilen (oluşturulan) göllerin sularında mevcûdiyetini tahakkuk ettirilmiş (gerçekleştirmiş) ve işbu göllerin kenârları kolera istilâsının en şiddetli görüldüğü yerlerden bulunmuş olduğu sarîh (açık) idi.” (Şükrü Kamil, 1893b: 290).

Görülebileceği üzere Maarif, bilgiyi yayarken sadece edebi metinlerden yararlanmamıştır. Okuma kültürünü bilimsel, ilgi çeken, popüler konularla geliştirmeyi amaçlayan dergi; hedef kitesini bu dünyaya özgü değerlerle bütünleştirmiştir. Burada ilginç olan, Maarif’in bilgiyi sıradanlaştırabilme uğraşısı ve kapasitesidir. Maarif’te hayvanların tanıtılması, gündelik yaşamı

³ Telifsiz

kolaylaştıran bilgilerin verilmesi, yer yer ağır olsa da basitleştirilmiş bir bilimsel bilgi yığını oluşturulması, tekniğin görselleştirilmesi okulda alınan eğitimi desteklerken dolaylı yollardan bu eğitimi eleştiren bir bilgi kümelenmesi de yaratmıştır. Tam bu noktada siyasi tartışmaların kontrol altında tutulduğu II. Abdülhamit yıllarında Maarif'in yaptığı farklı yöntemlerle siyaseti konuşmaktı.

Şekil 4. Maarifte Yayımlanan Makine Görsellerinden⁴

Maarif Risalesinde Eğitime ve Çocuğa Yaklaşım

Maarif'te tartışılan konulardan bir tanesi de eğitimidir. İleriki yılların çocuk eğitimi tartışması, özünde II. Abdülhamit döneminde belirginleşmiştir. Ayşe Sıdika Hanım'ın Maarif'te yazdığı makaleler ile "Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri" adlı eseri sürecin yansımalarındandır. İşte makalenin ikinci kısmında, çocuk eğitiminin yani pedagojinin erken dönem yapılışını somutlaştırılacaktır. Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken husus; bir varlık, bir birey olarak Osmanlı düşün dünyasında çocuğun görünmeye başlamasıdır. Maarif'in bilgi yığını ve okuma kültürünü arttırabilme kaygısının nedeni birazda aile içi varoluşa ulaşan çocuğu kültürlendirebilmektir. Açıkçası annenin, babanın kültürlendiği ortamda kültürlenmenin sınırları artık çocuklara da ulaşıyordu.

Ayşe Sıdika, Maarif'te "Terbiyeden" ve "Terbiye" başlıklı iki makale serisi yayımlatmıştır. 183 ile 197. sayılar arasında 10 sayı yayımlanan bu makalelerde yazar, modern eğitim yöntemlerini değerlendirmekte. Açıkçası, Ayşe Sıdika'nın Maarif'teki metinleri "Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri" adlı eseriyle bütünleştirildiğinde çağdaş eğitim yansımaları somutlaşmaktadır. Bir ülkenin varlığını sağlıklı askerlere, tüccarlara ve çiftçilere bağlayan yazar, sağlıklı bireyi eğitilmiş anneye bütünleştiriyordu. Ayşe Sıdika'ya göre (1895a: 216), zihni ve bedeni eğitim doğumla başladığından neslin sürekliliği kadın ile içe içedir. Çocuk yaşta ölümün cahil annelerden kaynaklandığına inanan yazar, çözümü basit, gündelik, pratik

⁴ Telifsiz

faidanın yaygınlaştırılmasında görmüştür. Açıkçası o, Osmanlı düşün dünyasında yer edinen kadın ile gelişmişlik arasındaki bağı ilk kez gündeme getirenlerdendir. Ancak burada kaçırılmaması gereken husus, anneliğin üzerinden çocuğun bireyselleştirilmesidir. Ona göre, eğitimde çağdaşlaşmanın ilk adımı çocuğa has özgün gelişim evrelerinin kabul edilmesidir. Pestalozzi'yi örnekleyen Ayşe Sıdika (1895a); konu hakkında şunları söylüyor:

Acaba süt ile tagaddiye (beslenmeye) mecbûr olan bir çocuğa gâyet batî (ağır) bir gıdâ verilse hazmedebilir mi? Henüz kemikleri tekemmül etmemiş (olgunlaşmamış) bir sabîye gâyet ağır bir şey kaldırmaması emr edilir ve kaldıramadığı halde cebren (zorla) kaldırılacak olursa bir tarafı kırılacağına şüphe edilir mi? Zavallı çocuk bu yükü kaldıramayınca bunun için dayak veya falakaya müstehakk (hakettiği) olur mu? Elbette olmaz hele bir çocuğu boyundan büyük bir şeyi ta'akkul edemediği (akıl yürütemediği), zihni almadığı için dövmek adetâ pek genç veya pek ihtiyâr veyâhût pek dermânsız bir adamı kuvvetli bir adam kadar yük kaldıramadığı için dövmek kadar insânîyetsiz bir haksızlıktır (s. 217).

Şekil 5. Dersaadet Reji İdarehanesinde İşçiler Kadınlar Tarafı (S.65, s. 201)⁵

Ayşe Sıdika, dayak ve ezberin olumsuz etkilerini somut bir şekilde eleştirmekte. Meraka, sorulara ve bilgiye dayanan yeni eğitim yöntemlerini önemseyen yazar, ezber ile özdeşleşen klasik eğitim yöntemlerini savunmamakta. Ona göre, birbirlerini besleyen dayak ve ezber başarılı bireylerin önünü kesmektedir. Doktorların ve dâhilerin ilgi ve dikkat merkezli eğitim yöntemleriyle yetiştirildiklerini anlatan Ayşe Sıdika, “Bir balonun nasıl uçtuğunu?” ya da “Bir trenin düdüğünün nasıl öttüğünü?” soran çocuklara basit, açık bilgiler verilmesini önermekte. Yani basit, açık, bilgi kategorileri; şiddet ve ezber olmaksızın çocuğa öğretilmelidir. Ona göre yaratıcı düşünceyle bilimsel kanunları basitleştirerek bütünleştiren oyuncaklar yeni eğitim-öğretim yöntemlerinin somut örnekleridir (Ayşe Sıdika, 1895a: 217-218). Benzer şekilde Hukuk-u Etfal adlı yazı da çocukların korkutulmadan meraklarının beslenmesini istemekte (Maarif, 1894d: 393). Şükrü Kamil'e (1891a: 244) göre ise bir çocuk ne korkutulmalı ne de naza alıştırmalıdır.

⁵ Telifsiz

Ayşe Sıdka, kişilik tartışmasına da değiniyor. Ona göre, yanlış yöntemlerin olumsuz etkileri çocuklar arasındaki kişisel farklılıkların tanınabilmesiyle çözümlenebilirdi. Diğer yandan çocuklara erken yaşlarda soyut veriler yüklenmesini eleştiren Ayşe Sıdka, akli dışardaki çiçekte, kuşta, böcekte olan çocuğa Arapçanın değil basit bilgilerle, etkinliklere çocuğun zihnini canlandıran somut dünyanın öğretilmesini istiyor (Ayşe Sıdka, 1895b: 225). Halid Safa (1896: 393) ise gelişim evrelerine özgü izlenen farklı metotların eğitimi yönlendirdiğini hatırlatıyor. Kısacası; daha karada, denizde, havada yaşayan canlıları kategorileştiremeyen bir çocuğa zorla mantık öğretilmemeliydi (Ayşe Sıdka, 1895c: 238).

Şekil 6. Fenni Eğlence Hayali Tiyatro Tarifi (Sayı 62, s. 152)⁶

Yazarların soyuttan-somuta yayılan bu eleştirileri öte dünyadan-bu dünyaya uzanan etkiler bağlamında da değerlendirilebilir. Maarif ve benzeri dergilerin görsellerle, bilimsel verilerle, ansiklopedik verilerle yaptıkları aslında okuyarak dünyayı somutlaştırmaktı. Ayşe Sıdka, erken yaşlarda başlayan soyut bilgi baskısını somut bilgiyle dengelerken hem bu dünyaya işaret ediyor hem de bireyselleşen çocuğun merakına sesleniyordu. (Ayşe Sıdka, 1895c: 239). Ona göre, bir ülkeye verilen zararlar sadece siyasette ya da ekonomide aranmamalıdır. Çocuğunun “Denizler sularla nasıl doldu?” sorusunu kızarak hatta şiddet uygulayarak geçiştiren bir babanın verdiği zarar ona göre çok daha büyüktür. Tam bu noktada hazırbulunuşlukta tartışmaya dahil olmaktadır. Çocuğun kaliteli bir eğitim sürecinden geçmesi sadece formel eğitim ile değil informal eğitimle de alakalıdır. Bu çerçevede informal eğitimin en büyük ayağı ebeveynler olduğuna göre ebeveynler de basit, açık okuma birikimlerine sahip olmalıydı. Yani, öğretmenler kadar ebeveynlerde çocuk eğitiminin temel noktalarını uygulayabilmelidirler. Çocukların bütün sorularına bilimsel yanıtlar verilemeyeceğinin bilincinde olan Ayşe Sıdka (1895b) meraklarının nasıl sıcak tutulabileceklerini ise şöyle örnekliyor:

Bir gün tramvayda validesiyle beraber beş yaşlarında gâyet zekî bir çocuğa tesâdüf etmiştim. Biletçi bileti küçük eline verdi. Küçük bileti dikkatle süzdükten sonra vâlidesine hitâben: “Anne bu ne? Buna niçin para verdik? Ben bunu ne yapayım? Yere

⁶ Telifsiz

atayım mı? Pencereden bıraksam ne olur?” gibi küçük küçük kesik kesik ve birbirine müte’akîb (sıra sıra) sû’âller sordukça zaten çok yürümüş olmak sebebiyle yorgun olan vâlidesi: “Aman çocuk ne gevezesin sen! Ay’ hiç dilin durmuyor. Dili tutulasıca sus!!” diye haksız ve tekdîr (azarlama) ile zavallıyı sorduğuna da soracağına da pişmân etti. Şimdi böyle şeyler soran bir çocuğa verilecek cevap böyle midir? Vâkı’a vâlidesinin meselâ: İlm-i servet-i fûnûna göre bileti tarîf ederek küçüğe bu babda bir fikir vermesi pek uzak ve henüz imkân dâ’iresinin hârîcinde bir şey ise de hiç olmazsa: “Tramvay bizi rahat rahat götürüyor hıdmet ediyor. Bargirler (beygirler) zahmet çekiyorlar bu hıdmet bu zahmet bedava olur mu? Sonra o bargirlere hangi para ile yem yedirilir.... Bu kâğıdı bize veriyorlar ki para verenler ile vermeyenler belli olsun, hem de nereye kadar gideceğimiz anlaşılın” gibi yavrucağın anlayacağı tarzda sade, vâzıh (açık) bir doğru cevâb verilmek lâzım gelirdi (s. 226).

Ayşe Sıdika, ebeveynlerden tutarlı olmalarını da istiyor. Ona göre, ufacık bir yalan söylediğinde çocuklarına kızanlar, kendileri yalan söylediklerinde izlendiklerini unutmaktadırlar. Anlaşılacağı üzere dürüst anne-baba niyetin değil uygulamanın göstergesidir. (Ayşe Sıdika, 1895d: 253). Bu arada aynı tutarlılık özellikle ilköğretim öğretmenleri için de geçerlidir. Ayşe Sıdika’ya göre, sağlıktan bahsederken sigara içen öğretmen etik davranmamaktadır. (Ayşe Sıdika, 1895i: 381-382). Diğer yandan Ayşe Sıdika, Herbert Spencer’dan hareketle bilinçli-bilinçsiz baba karşılaştırması da yapıyor. Spencer’a göre, babasının soğuk bakışından kurtulamayan çocuk evden kaçmanın yollarını ararken babasıyla iletişim kurabilen çocuk daha başarılı olmaktadır. “Yazık şu çocuğa pederi bu kadar emek verdi, para sarf etti lakîn fenâ çıktı. Pederi gâyet ettikçe o inadına yaramaz oldu, ahlâksız oldu” kanaatini eleştiren Ayşe Sıdika; bu gibi söylemleri eleştirmiştir. (Ayşe Sıdika, 1895d: 253-254). Dayak üzerinden tartışmaya katılan Ahmet Fuat (1891) ise şunları aktarıyor:

Her ne kadar (tekdîr ile uslanmayanın hakkı kötek) ise de bu kâ’ide burada carî olmaz. Zirâ dayağa mecbûriyet hâsıl olması (meydana gelmesi) çocuğun layığıyla terbiye olmamasından ileri gelir. Halbuki ta’rîf olunan usûle tatbîken (uygunca) terbiye edilmiş olanların dayakla terbiyesine ihtiyâç kalmaz. Zaten küçükten terbiye olmamış bir insânın dayakla terbiyesi pek güç ve belki de gayr-i kabîldir (mümkün değildir). Çünkü ağaç yaş ve ince iken kolay kesilir. Lâkin büyür de kalınlaşırsa onu balta ile devirmek müşekkel olur (yerinde olur) (s. 196).

Ayşe Sıdika, cani insanın cezalandırılmasından önce onu canileştiren ortamın sonlandırılmasının önemini hümanizmadan hareketle şu şekilde irdeliyor: “En ziyâde insânların ve binâenaleyh (bundan dolayı) insâniyetin bekâ-i sa’âdet ve terakkîyyesi (mutluluğunun ve gelişiminin sürekliliği) için en ziyâde elverişli bir usûl-i terbiye tesîsi oluncaya (eğitim yöntemleri oluşturuluncaya) kadar en güzel hat-ı hareket terbiyede hüsn-i mu’âmele (güzel davranmak) etmektir. Binâenaleyh evlâdımıza mümkün olduğu kadar iyi mu’âmele etmeliyiz ki insânlara karşı (bazı serseriler gibi) kalplerinde bir hüsn-i nefret hâsıl olmasın (nefret hissi uyanmasın) (Ayşe Sıdika, 1895e: 264)”. Yazar, huy kavramını da anlatıyor. Ona göre, ileride sorun yaratabilecek arsız çocukların huyları izlenerek erken yaşlarda kontrol altına alınmalıdır. Bu çocuklara karşı uygulanabilecek en doğru yöntemse dayağa başvurmaksızın meraklarını, kusurlarını ve yeteneklerini işleyebilmektir. (Ayşe Sıdika, 1895e: 264).

Şekil 7. Petrol ile Mütéharrık Bir Araba (S.12, s. 185)⁷

Ayşe Sıdka, yazılarında eğitimcilerin nasıl seçilebileceğini de unutmamıştır. Dadılara, dayelere, yabancı eğitimcilere para harcamakla ebeveynliğin sona ermediğini anlatan yazar, kaliteli eğitimin anahtarını parada değil nitelikte görüyor. Örneğin Ayşe Sıdka, kahvede rahatça oturabilmek için çocukların eline kâğıt helva ve erik tutuşturan, hastalıklı bir çeşmeden su içerken onları fark etmeyen lalaları eleştiriyor (Ayşe Sıdka, 1895f: 287-289). Ayşe Sıdka'ya göre, iyi bir eğitimci bilgili olduğu kadar ilgili de olmalıdır. Örneğin bir dadı ya da lala mutlaka temel sağlık eğitimi almalıydı. Bütün bunlarla beraber çocuk eğitiminin kurallarının hemen özümsemeyeceği akılcı bir tavırla hatırlatan Ayşe Sıdka (1895f) şunları da aktarıyor:

Bundan otuz kırk sene evvel mikroplardan bahseden fen-i mahsûs henüz teşkîl etmemiş olduğu (oluşmadığından) için otuz kırk sene evvel ahâlînin hem de belki en malûmâtlı (bilgili) olan kısmının sularla bazı hastalıkların intikâl etmediğine dâ'ir hiç malûmâtları yokmuş. Şimdi ise terakkiyât-ı fennîyye (bilimsel gelişmeler) sayesinde ve bazı ilel-i sârîyyenin vukû' (bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması) sebebiyle mikrop sözü o kadar ta'ammüm etti ki (yaygınlaştı ki) herkesin ağzında dolaşıyor hem yalnız malûmâtlı adamlardan değil zerre kadar okumak bilmeyenlerden bile "Durgun suları içmemeli imiş içinde mikrop varmış. Ademe ondan hastalık gelirmiş" gibi sözler çok defâlar iştiliyor bu ise terakkiyât-ı fennîyye ile malûmât-ı müfidenin (yararlı bilginin) havasından avâma intikâl ettiğini isbât ediyor (s. 288).

Ayşe Sıdka'dan farklı olarak Mehmet Mesut ise fiziki koşullara odaklanıyor. Örneğin yazar, çocuğun sıkı kundaklanmamasını, 24 saate bir kundağını değiştirilmesini; yün, pamuk ya da ipekten yapılmış elbiselerin tercih edilmesini, yatakların doğru konumlandırılmasını öneriyor (Mehmet Mesut, 1895: 92). Şükrü Kamil ise bebeklerin vaktinden önce yürütölmelerinin bacakta çarpıklığa yol açabileceği ailelere hatırlatıyor (1891a: 245).

Ayşe Sıdka toplumun belli bir kesimine sirayet etmiş olan yabancı hayranlığını da tartışıyor. Ona göre, özellikle zengin ailelerin eğlence merakı dadıların eline bırakılan çocukları

⁷ Telifsiz

harap etmekte. Ülkelerinde tutunamayan, nitelsiz Avrupalı eğitimcilerin Osmanlı Devleti'ne geldiklerini hatırlatan Ayşe Sıdika; kültürsüz, bilgisiz yabancı eğitimcilerin eksikliklerini nezaket eğitimiyle kapattıkları noktasında aileleri uyarıyor (Ayşe Sıdika, 1895g: 315). Ona göre, yaşamın gerçeklikleriyle aldıkları eğitimi uzlaştıramayan çocuklar kültürel uyumsuzluk çekebileceklerinden nezaket eğitimine değil hayat bilgisine odaklanılmalıdır (Ayşe Sıdika, 1895h: 336-337). Diğer yandan, hayat eğitiminin şehirleşmeyle değişen boyutları da yer yer irdelenmiştir. Örneğin, Hukuk-ı Etfal adlı makale eğitim meselesine sanayileşme ve şehirleşme yaklaşarak köyü yüceltmekte. Sanayileşen dünyada Avrupalı anne ve babaların çocuklarıyla ilgilenebilecek zaman bulamadıklarını savunan yazıya göre; temiz havada, çiçekler arasında büyüyen köy çocukları şehirli çocuklardan daha şanslıdır (Maarif, 1894d: 392).

Ayşe Sıdika yabancıların Türkçe üzerindeki etkilerine de sıcak bakmıyor. Ulusal bilincini algılamaya başlayan bir toplumun dilini önemsemesi gerektiğine inanan yazar (1895ğ), Türklere Fransızcanın değil Türkçesinin öğretilmesi gerektiğini şu cümlelerle aktarıyor:

Alehusûs (özellikle) ecnebi mürebbiyelerden hiç birisinin bir çocuğa ıslâhât-ı fennîyyeden (bilimsel yeniliklerden) bir şey öğrettiğini hiçbir defâ görmedik. En evvel öğretilen cümle (s'il vous plait!), (merci bien), (pardon, de grace), (puis-je avoir l'honneur de savoir a qui jai le bonjour s'etre presente?) gibi ancak merâsim-i zâ'ideyye (gereksiz gösterişe) 'ait laflardır. Fakat hiçbir zamân fennî bir ıslâh (kelime, tabir) öğretmezler hattâ almış oldukları terbiye iktizâsı olarak (gereğince) kendilerini hiç o ıslâhâta bilmezler. Fennî bir mutâla'a beyân etmek için bir lisân bilmek başka. Herkesin ağzında dolaşan ve teşrîfât-ı adîyyeye (sıradan protokole) müte'allik (alakalı) olan bir iki cümle taklît ve telaffuz ile söyleyebilmek için bir lisân bilmek de başkadır (s. 323).

Şekil 8. Maarif'te Yayınlanan İnsan Görsellerinden Bazıları⁸

⁸ Telifsiz

Sonuç

Okumanın ve bilgiyi yaymanın geçmişi disiplinlerarası tarih çalışmalarının ilgi çeken konularından birisidir. Uygarlığın bugün aldığı interaktif şekil okuma, yazma yöntemleri ve araçları olmaksızın anlaşılabilir. Öyle ki günden güne zenginleşen bilimlerin, güçlerini koruyan dinlerin ve yaşamı anlamlandıran sanatların hepsi okuma ve yazma deneyimleriyle çevrelenmiştir. Bu sürecin geçmişini ve bugününü dergilerden gazetelerden, romanlardan, ders kitaplarından ve masallardan hareketle analiz etmek okuma-yazma deneyimlerinin kolektif niteliğinin belirginleştirecektir. Diğer yandan okumanın ve bilgilenmenin Osmanlı toplumuna yansıma şekilleri de ilginç çıkarımlara açıktır. Avrupa'nın formel eğitim süreci kapitalizmle desteklenen güçlü okuma dinamikleri ve araçlarına sahipken Osmanlı eğitim deneyimi bu dinamik ve araçlardan uzaktı. Açıkçası kaybedilen topraklar olmasaydı devlet, kültürel iç tutarlılığını zedeleyecek adımlara sıcak bakmayabilirdi. Osmanlı Devleti'nin geniş kitlelere yönelik yeterli kapsayıcılıkta formel eğitim politikaları sunmaması ise kırsalı, İslami geleneğin kurum ve yöntemleriyle tanımlamıştır. Yüzlerce yıllık sosyo-kültürel iç tutarlılığın etki alanında İslami kurum ve yöntemlerin merkezileşmesi olağan olmakla beraber farklılaşan koşullar yeni politikaları mecburi kılmıştır.

Maarif, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında okuma kültüründe, basım-yayım faaliyetlerinde ve eğitimde belirginleşen dönüşümün özgün örneklerinden birisidir. Edebiyat, bilim, teknik, sağlık, sanat, tarih gibi pek çok alanı güçlü yayın politikasıyla kümeleyen Maarif, özellikle aydınlar ve bürokratlar arasındaki somut bilgiye duyulan merakı belirginleştirmiştir. Hayat bilgisinden popüler kültüre uzanan makalelere yer veren süreli yayın, bu dünya endekli bilgileri, pozitivist kaidelerle işlemiştir. Elbette ki bu bilgilerin teorik altyapısı güçlü, hedefleri belirgin bir kompozisyona seslenebildikleri söylenemez. Burada olan lojistik modernleşmenin ihtiyaçları bağlamında bireyi basitleştirilmiş, pratik faydaya yönelik ansiklopedik veri yığınlarıyla tanıştırmaktır. Aslında değişen Avrupa'nın değişen okuma dinamikleri sıradan insanla bağ kurmayı, yani kamuoyu bilincini gerekli kılmaktaydı. En küçük hayvandan en büyük bitkiye, telsizin nasıl çalıştığından grip mikrobunun nasıl yaşadığına öğrenilmesi gereken o kadar çok bilgi vardır ki dergilere, aydınlara, kitaplara düşen bunları kavratmaktır. İlginç bir şekilde Rönesans sanatçılarının tabloları Anadolu köylüsünü etkileyemese de basit bir ziraat kitabındaki basit alet çizimleri ya da üretimin nasıl arttırılabileceğini anlatan pratik bilgiler köylüyü iyi kötü etkilemiştir. Bu arada pozitivist, bu dünyacı bilginin yaygınlaşmasına gösterilen tepkiler de Maarif'te izlenebilir. Maarif'in bilim-teknik birlikteliğini görünürleştiren ana başlığının yer yer değişmesi, fotoğrafların sıklığının son sayılara doğru giderek azalması ve 166. sayıdan itibaren edebi konuların dergiye tamamen hâkim olması pozitivist, pratik faydacı okuma kültürünün dikensiz bir arenada mücadele etmediğini göstermekte. Maarif'in eğitim ile kurduğu ilişkiyi özgün kılan ise Ayşe Sıdika'dır. Çağdaş eğitim yöntemlerinin ülkemizdeki ilk temsilcilerinden olan Ayşe Sıdika, klasik eğitimin hatalarını cesurca makalelerinde göstermiştir. Çocuğun bireyselleştirilmesini isteyen yazar; dayak, ezber, yabancı öğretmenler ve eğitimli anne-babalar gibi konulara çağdaş dokunuşlar getirmiştir. Yer yer tekrarlara düşse de döneminin oldukça ilerisinde olan Ayşe Sıdika, yabancı dil eğitimi ve yabancı öğretmenler üzerine sunduğu fikirleriyle milliyetçiliğin genişleyen izlerini de belirginleştirmiştir.

Sonuç olarak okumanın ve bilgiyi yaymanın basitleştirilmiş dinamikleri modernleşme süreciyle doğrudan bağlantılıdır. Kamusal dönüşüm ile kapitalizmin seyri Maarif gibi yayınların pozitivist, seküler tavra kapı aralamalarını sağlamıştır. Açıkçası Maarif'in temel politikaları ile Ayşe Sıdika'nın yöntemsel anlatımı bütünleştirildiğinde bu tavrın çocuklardan yetişkinlere uzanan kolları somutlaşmaktadır.

Kaynakça

- Adivar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi.
- Ahmet Fuad. (1891, Kasım 20). Terbiye-i Etfal. *Maarif* (13), s. 195-196.
- Ali Nazima. (1891, Eylül 1). Çay. *Maarif* (1), s. 13.
- Ali Nazima. (1892, Mart 12). Telli Turna. *Maarif* (29), s. 44.
- Ali Nazima. (1893, Mayıs 15). Jeko. *Maarif* (44), s. 284-285.
- Ali Nusret. (1893, Mart 4). Odaların ısıtılması. *Maarif* (84), s. 88-90.
- Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler: milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. (S. Dolanoğlu, Çev.) İstanbul: Metis.
- Arıkan, R. (2013). *Araştırma yöntem ve teknikleri*. Ankara: Nobel.
- Avanzade Mehmed Süleyman. (1893, Mayıs 24). Saçların dökülmesine karşı çare. *Maarif* (96), s. 287-288.
- Ayşe Sıdika. (1895a, Mayıs 25). Terbiyeden-I. *Maarif* (183), s. 216-218.
- Ayşe Sıdika. (1895b, Haziran 1). Terbiyeden-II. *Maarif* (184), s. 225-226.
- Ayşe Sıdika. (1895c, Haziran 8). Terbiyeden-III. *Maarif* (185), s. 238-239.
- Ayşe Sıdika. (1895d, Haziran 22). Terbiyeden-IV. *Maarif* (186), s.252-254.
- Ayşe Sıdika. (1895e, Haziran 29). Terbiyeden-V. *Maarif* (187), s. 263-264.
- Ayşe Sıdika. (1895f, Temmuz 13). Terbiye-I. *Maarif* (189), s. 286-289.
- Ayşe Sıdika. (1895g, Temmuz 27). Terbiye-II. *Maarif* (191), s. 315-316.
- Ayşe Sıdika. (1895ğ, Ağustos 3). Terbiye-III. *Maarif* (192), s. 321-323.
- Ayşe Sıdika. (1895h, Ağustos 19). Terbiye-IV. *Maarif* (193), s. 336-337.
- Ayşe Sıdika. (1895ı, Eylül 13). Terbiye-V. *Maarif* (197), s. 381-382.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (H. Aydın, Çev.) Konya: Eğitim.
- Christensen, L. B., Turner, L. A., ve Johnson, R. B. (2015). *Araştırma yöntemleri: desen ve analiz*. (A. Aypay, Çev.) Ankara: Anı.

- Creswell, J. M. (2011). *Educational research: planning, conducting and evaluating quantitative*. London: Pearson.
- Darnton, R. (2017). *Büyük kedi katliamı*. (M. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Kç.
- Darnton, R. (2020). Okumanın tarihi. P. Burke (Edt), *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakışlar* (T. Sivrikaya, vd., Çev., s.243-289). İstanbul: İslı.
- Doktor Andriyadis. (1891, Ekim 2). Şeker illeti. *Maarif* (6), s. 90-91.
- Dudley, L. M. (1997). *Kalem ve kılıç*. (M. Günay, Çev.) Ankara: Dost.
- Erbay, E. (1991). *Maarif mecmuası tafsili fihrist ve bütün şiirler (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- Ertan, T.F. ve Tağmat Ç.D. *Hayata dair genel bilgiler: Hakimiyet-i Milliye'de altıncı sayfa yazıları*. İstanbul: Libra.
- Faik Rüştü. (1897, Eylül 13). Gençlik hıfzısıhhası. *Maarif* (197), s. 384-388.
- Fischer, S. R. (2003). *A history of reading*. London: Reaktion Books.
- Fortna, B. C. (2013). *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde okumayı öğrenmek*. (M. Beşikçi, Çev.) İstanbul: Koç.
- Halid Safa. (1896, Haziran 24). Terbiye hakkındaki fikirler. *Maarif* (25), s. 390-393.
- Hasan Sabri. (1893, Mayıs 31). Buz üzerinde bir şimendifer hattı. *Maarif* (97), s. 195.
- Hüseyin Sabri. (1893, Nisan 14). Akvâm-ı kadîmede ıslık. *Maarif* (35), s. 135-138.
- İsmail Ali. (1894, Ocak 10). Tahtelbahr yeni gemiler. *Maarif* (129), s. 396-397.
- Kadri. (1893, Aralık 28). Kore'de kadınlar. *Maarif* (163), s. 51-54.
- Karpat, K. (2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*. Ankara: İmge.
- Maarif. (1891a, Eylül 1). Birinci sayfa. *Maarif* (1), s. 1.
- Maarif. (1891b, Eylül 11). Birinci sayfa. *Maarif* (3), s. 1.
- Maarif. (1892a, Ocak 15). Birinci sayfa. *Maarif* (21), s. 341.
- Maarif. (1892b, Şubat 26). Birinci sayfa. *Maarif* (27), s. 1.
- Maarif. (1892c, Temmuz 14). Birinci sayfa. *Maarif* (53), s.1.
- Maarif. (1892d, Mart 5). Enflüenza mikrobu. *Maarif* (28), s. 22-23.
- Maarif. (1893, Temmuz 27). Birinci sayfa. *Maarif* (105), s. 1.
- Maarif. (1894, Ocak 18). Birinci sayfa. *Maarif* (166), s. 73.
- Maarif. (1894a, Ocak 31). Birinci sayfa. *Maarif* (131), s. 1.
- Maarif. (1894b, Mayıs 21). Birinci sayfa. *Maarif* (138), s. 89.
- Maarif. (1894c, Kasım 15). Birinci sayfa. *Maarif* (157), s. 1.
- Maarif. (1894d, Ocak 10). Hukuk-u etfal. *Maarif* (129), s. 390-393.

- Maarif. (1894e, Ocak 24). Şuûnât-ı fenniye ve medeniyye-i ma'lûmât-ı mütenevvi. *Maarif* (130), s.415-416.
- Maarif. (1895, Ocak 18). Birinci Sayfa. *Maarif* (166), s. 1.
- Manguel, A. (2002). *Okumanın tarihi*. (F. Elioğlu, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim.
- McNeill, W. H. (2007). *Dünya tarihi*. (A. Şenel, Çev.) Ankara: İmge.
- Mehmet Bahaeddin. (1891, Eylül 18). Leke çıkarmak usulü. *Maarif* (4), s. 61-62.
- Mehmet Mesut. (1895, Şubat 8). Çocuklara elbise giydirmenin sıhhata olan tesirâtı. *Maarif* (168), s. 92.
- Miles, M. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. New York: Sage.
- Nusret Hilmi. (1893, Aralık 1). İnsanlara müşabih kayalar. *Maarif* (123), s. 300.
- Nüzhet. (1892, Aralık 10). Bakteriye yani tufeylatın ehemmiyeti. *Maarif* (57), s. 78.
- Oktay, A. (1993). *Türkiye'de popüler kültür*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Polastron, L. X. (2015). *Kitap yakmanın tarihi*. (A. U. Kılıç, Çev.) İstanbul: Everest.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2009). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Şükrü Kamil. (1891a, Aralık 11). Talim ve terbiye-i etfal. *Maarif* (16), s. 244-245.
- Şükrü Kamil. (1893b, Aralık 1). Kolera mikropları. *Maarif* (123), s. 290-290.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşum ve dönüşümü*. Ankara: TTK.
- Twyman, M. (2009). The illustration revolution. D. Mckitterick (Ed.), *History Of The Book İn Britain (1830-1914)* (s. 117-144). Cambridge: Cambridge University.